

CLAUSUUR VAN BONFATIUS VIII

TOT HET

CONCILIE VAN TRENTE

JULIE BECKERS

In 1298 formuleerde Bonifatius VIII de bul *Periculoso*, waarmee hij religieuze vrouwen die lid waren van een kloosterorde binnen de rooms-katholieke kerk ertoe verplichtte voortaan in strikte afzondering binnen de kloostermuren hun geloof te belijden. Het stellige standpunt van de paus had niet enkel verregaande gevolgen voor de nonnen zelf, maar leidde ook tot de ontwikkeling van een ander soort bouwstructuur; een strikt vormgegeven bouwwerk dat enerzijds moest beschermen tegen de aardse realiteit van 'buitenaf', en anderzijds het contemplatieve en devotionele karakter van de kloosterling moest bevorderen. Bijna twee eeuwen later bood Filarete in zijn *Trattato di Architettura* (1460-1464) een architecturaal plan van een ideaal klooster aan; een plek waarin kloosterlingen in een perfect geometrisch en rationeel gebouw streefden naar het hoogste doel: het bereiken van de hemel op aarde door het beoefenen van de ideologie van de orde. Deze utopische ideologie kende haar architecturale apotheose in het nonnenkoor, en daar ligt de kern van dit artikel. Hoe paste de bouwstructuur van kloosters zich doorheen de tijd aan? Door welke regels liet de architectuur van het nonnenklooster zich leiden? Hoe werd deze bouwstructuur beïnvloed door beslissingen in Rome, en kan het nonnenkoor binnen het klooster utopisch genoemd worden? Dit artikel stelt zich daarnaast ook de vraag of de architectuur van het nonnenklooster en haar koor niet eerder dystopisch was, is het een gefaald project? Kan het besluit getrokken worden dat deze zeer specifieke architectuur eerder uitnodigde tot het ontstaan van een heterotopie, met ruimten die 'anders' zijn en bemiddelen tussen werelds en hemels? Binnen de uitgebreide literatuur die zich buigt over de architectuur van monastieke gebouwen werden deze vragen nooit dermate specifiek gesteld. Bijgevolg heeft dit artikel tot doel bij te dragen aan het huidige discours.

Giotto di Bondone (ca. 1266-1337) visualiseerde rond 1300 het dagelijks leven van de non tijdens de late middeleeuwen. In het schip van de bovenkerk van de Sint-Franciscusbasiliek in Assisi springt een van de 28 fresco's die het leven van Franciscus van Assisi (1182-1226) verbeelden in het oog. Een aantal nonnen van de Franciscaanse orde, herkenbaar aan hun donkerbruin gewaad, treedt buiten de muren van een imposante kerk (afb. 1). Dit is het moment waarop Clara van Assisi (1193/4-1253), trouwe volger van Franciscus, afscheid neemt van haar mentor en bezieler van de orde. Wat van belang is, is niet dat de nonnen in alle openheid uit de deuren van hun klooster treden in schijnbare vrijheid, maar wel dat Franciscus op een draagbaar voor het klooster van de arme klaren wordt 'getoond'. Zonder deze letterlijke *in situ* vertoning van de ordestichter, zou Clara dit

Afb. 1. Giotto di Bondone, *Scenes from the Life of Saint Francis: the Weeping of the Poor Clares*, ca. 1300, Sint-Franciscusbasiliek, Assisi (foto: Scala, Florence, 2020).

historisch belangrijke afscheid niet hebben kunnen volbrengen; zij mocht als religieuze vrouw in *clausura* het klooster immers niet verlaten.¹ Per uitzondering mocht zij Franciscus buiten de muren van haar klooster een laatste keer groeten. Giotto toont een onzichtbare maar zekere waarheid: sinds 1298, tijdens het decoreren van het schip van deze basiliek, was het voor vrouwelijke kloosterlingen nagenoeg onmogelijk nog vrij rond te bewegen en zo hun originele roeping te vervullen.

In het geval van de franciscanen bestond deze roeping uit de *Imitatio Christi*, een leven in armoede in navolging van Christus, zoals hun stichter Franciscus het voorschreef. Voor mannelijke volgelingen was deze roeping eerder rechtdoorzee; mannelijke franciscanen bedelden zoals Franciscus op straat en vullden op die manier deels hun roeping Christus in de armoede te imiteren. Vrouwelijke franciscanen konden binnen de muren van hun klooster dit soort armoede moeilijk nastreven. De absolute armoede binnen de kloostermuren bracht de gezondheid van nonnen in gevaar. Rome wilde zeker zijn dat nonnen in het slotklooster gezonde bruiden van Christus waren en dus voldoende voeding tot zich namen, en een normale

geestelijke ontwikkeling kenden.²

Las Giotto het in 1298 uitgevoerde decreet van Bonifatius VIII (1235-1303) voor hij de basiliek in Assisi op imposante wijze visueel vormgaf? Naar alle waarschijnlijkheid niet, maar de bul gedoopt *Periculoso* kende wel enorme gevolgen voor het visuele en artistieke landschap van de late middeleeuwen en de eeuwen die daarop volgden. Bonifatius VIII bepaalde met zijn bijdrage aan de *Corpus Iuris Canonici*, de pauselijke wetgeving, dat nonnen die lid waren van een officieel erkende monastieke orde binnen de rooms-katholieke kerk voortaan binnen de muren van het klooster moesten vertoeven.³

De voornaamste motivatie voor de *Periculoso*-bul was, volgens de pauselijke autoriteiten, de bescherming van vrouwen met een religieuze roeping. De achterliggende reden voor eeuwigdurende clausuur was eerder misogyn en definieerde de grote groep vrouwen met een religieuze vocatie als een gevaar: vrouwen, als Eva's *in perpetuum*, waren zogezegd eerder vatbaar voor wereldse verleidingen en brachten daarmee de kuisheid van geestelijken in gevaar.⁴ In 1563 beschouwde men dit gevaar nog steeds als actueel en vernieuwde en verstevigde het *Concilium Tridentinum* (1545-1563) de regels van de clausuur.⁵ Deze afzondering had een nevendoeel dat zeer nuttig bleek; nonnen werden hierdoor gezien als maagdelijk, puur van lichaam en van geest en vrij van de smet van een werelds bestaan. Nonnen werden door hun lichamelijke en geestelijke afstand van de buitenwereld geïsoleerd en kwamen daardoor letterlijk dichterbij het goddelijke. Ze waren een goddelijke munteenheid die strategisch werd ingezet om te bidden voor het kwijtschelden van de algemene zonde.⁶ De bouwstructuur die religieuzen omkaderde in hun devotionele activiteit was cruciaal, niet enkel voor het succesvol opleggen van 'het slot', maar vooral voor het creëren van een ideaal, een utopie. Die utopie werd gedreven door de overtuiging dat achter de hoge muren van het klooster werd gewerkt aan de vernietiging van wereldse zonden en, ter naïeve uitbreiding, aan een betere wereld en een vredevol hiernamaals. Deze gedachte leidde tot een duidelijke architectuur van clausuur.

STEDEN BINNEN STEDEN: NONNENKLOOSTERS NA PERICULOSO

De beslissing van Bonifatius VIII was er niet op gericht de bouwstructuur van kloosters meteen aan te passen, maar in de jaren die erop volgen zien we bij vroege gemeenschappen van religi-

Dit artikel werd uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting van België. Ik bedank de onderzoeksgroep kunstwetenschappen en Illuminare (Studiecentrum voor middeleeuwse kunst) aan de KU Leuven voor hun academische steun tijdens het schrijven van dit artikel;

1 *In situ* betekent in deze context het letterlijk ter plaatse of aanwezig zijn. *Clausura* is het Italiaanse woord voor clausuur dat werd toegepast op een klooster dat een slotklooster werd waarin religieuze vrouwen of nonnen permanent achter de muren van de bouwstructuur verbleven, en dus niet meer toegelaten konden worden in de buitenwereld zonder de regel van de religieuze orde te verbreken.

2 Elizabeth Makowski, *Canon Law and Cloistered Women: Periculoso and Its Commentators, 1298-1545*. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 1997, 1-7; Patricia Ranft, *Women and the Religious Life in Premodern Europe*. New York: St. Martin's Press, 1996, 79-85; Specifiek over de geschiedenis van de arme klaren: Lezlie S. Knox, *Creating Clare*

of Assisi: *Female Franciscan Identities in Later Medieval Italy*. Leiden: Brill, 2008. De wetenschappelijke literatuur inzake vrouwen en de monastieke roeping is omvangrijk. Een goed begin is: Lina D.J. Eckenstein, *Women under Monasticism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1896; Daniel E. Bornstein en Roberto Rusconi, *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy: Women in Culture and Society*, vert. Margery J. Schneider. Chicago: The University of Chicago Press, 1996; Gabriella Zarri, *Women and Faith: Catholic Religious Life in Italy from Late Antiquity to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Cordula van Wyhe, red., *Female Monasticism in Early Modern Europe: An Interdisciplinary View*. Aldershot: Ashgate, 2008; Sharon T. Strocchia, *Nuns and Nunneries in Renaissance Florence*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009. Specifiek over het probleem van het uitoefenen van de strikte armoede voor nonnen in het slotklooster: Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Londen: The University of

euze vrouwen, en dan vooral bij de arme klaren, aanpassingen die duidelijk gericht zijn op isolatie van de buitenwereld.⁷ Het aanbrengen van hoge muren, kleine vensters en sloten vormt een helder architecturaal antwoord op het pauselijk decreet. Een groot deel van onze kennis inzake de fysionomie van die vroege gemeenschappen hebben we te danken aan de plannen van kloosters die uitgetekend werden vóór 1785. Na 1785 werd een aanzienlijk aantal katholieke kloosters onderdrukt, voornamelijk als gevolg van de Franse invasies in grote delen van Europa. Deze invasies, vooruitlopend op de Franse Revolutie van 1789, betekenden het sluiten, en vaak plunderen, van religieuze gebouwen voor het spijzen van de Franse staatskas.⁸ De plannen zijn kostbaar goed; kloosters zijn vandaag dikwijls verdwenen of onherkenbaar veranderd. Plannen van kloosters pre-1785 stellen onderzoekers in staat een idee te vormen van de originele structuur en, in sommige gevallen, getuige te zijn van de aanpassingen die gebeurden tussen fundament en verbouwingen.

Een mooi vroeg voorbeeld is het klooster van Santa Chiara in Napels (afb. 2). Santa Chiara werd gebouwd tussen 1313 en 1340, met de fondsen en spirituele steun van Sancia van Maiorca, koningin van Napels en tevens fervent beschermer van de Franciscaanse orde. Een recente plattegrond van het stedelijk gelegen Napolitaanse klooster, nagenoeg niet afwijkend van het origineel, toont een typische kloosterstructuur (afb. 3). De plattegrond toont een kloosterkerk met achter een gescheiden muur het nonnenkoor, een kloostergang, een enorme kloostertuin, de individuele slaapcellen en de refter, naast nog tal van andere functionele ruimtes. Santa Chiara lijkt gebouwd naar een model dat perfecte clausuur afdwingt. Het Napolitaanse klooster vormt samen met een aantal andere Italiaanse kloosters en een handvol gemeenschappen ten noorden van de Alpen, zoals het gekende Königsfelden in Windisch, een goed voorbeeld van een slotklooster.⁹ De gemeenschap kan volledig afgesloten worden van de buitenwereld, waardoor de spirituele missie en maagdelijkheid intact gehouden worden. Enkel een paar ontmoetingspunten binnen de structuur van het vrouwenklooster vormen een ideologisch gevaar voor de utopische setting, uitgedacht door Rome en uitgevoerd door lokale episcopale autoriteiten.

De beslotenheid van het klooster, door hoge muren gegarandeerd, de geïsoleerde context van haar inwoners en de ideologie van een religieuze gemeenschap, zij het franciscaans,

California Press, 1987, 99-101.

3 Makowski, *Canon Law*, 21. De bul *Periculoso* werd genoemd naar het eerste woord van de Latijnse tekst die werd opgenomen als titel zestien in het derde boek van de *Liber Sextus*. De *Liber Sextus* maakte deel uit van de pauselijke wetgeving of het *Corpus Iuris Canonici*.

4 Jeffrey F. Hamburger en Robert Suckale, "Between this World and the Next: The Art of Religious Women in the Middle Ages." In: Jeffrey F. Hamburger en Susan Marti, red. *Crown and Veil: Female Monasticism from the Fifth to the Fifteenth Centuries*. New York: Columbia University Press, 2008, 96; Silvia Evangelisti, *Nuns: A History of Convent Life 1450-1700*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 42-43.

5 Helen Hills, *Invisible City: The Architecture of Devotion in Seventeenth-Century Neapolitan Convents*. Oxford: Oxford University Press, 2004, 45-62; Giancarla Periti, *In the Courts of Religious Ladies: Art, Vision, and Pleasure in Italian Renaissance Convents*. New Haven: Yale University

Press, 2016, 12.

6 Hills, *Invisible City*, 46.
7 Caroline A. Bruzelius, "Hearing is Believing: Clarissan Architecture, c. 1213-1340." *Gesta* 31(1992): 83-91; Caroline A. Bruzelius, "Nuns in Space: Strict Enclosure and the Architecture of the Clarisses in the Thirteenth Century." In: Ingrid Peterson, red. *Clare of Assisi: A Medieval and Modern Woman: Clarefest Selected Papers*. St. Bonaventure, NY: The Franciscan Press, 1996, 53-74.

8 Anabel Thomas, *Art and Piety in the Female Religious Communities of Renaissance Italy: Iconography, Space, and the Religious Woman's Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 92-99.

9 Caroline A. Bruzelius, "Queen Sancia of Mallorca and the Convent Church of S. Chiara in Naples." *Memoirs of the American Academy in Rome* 40(1995): 69-100.

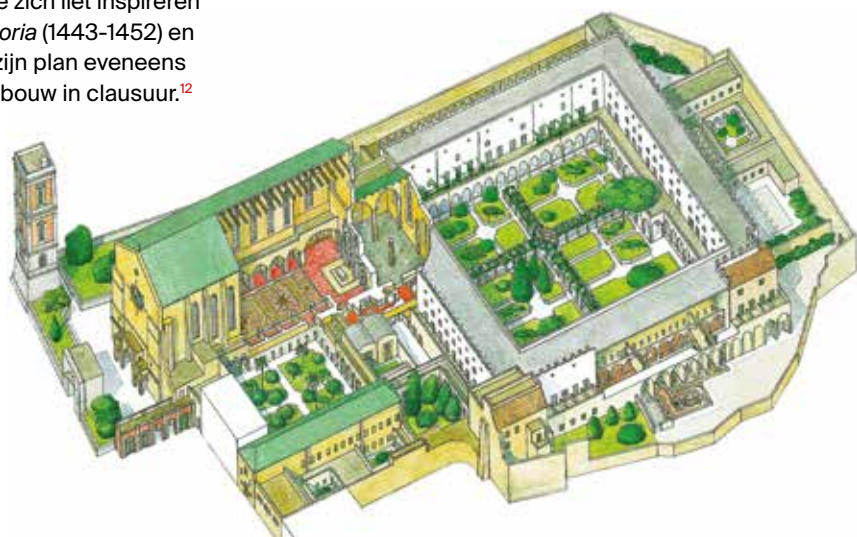

Afb. 2. Napels, Via Santa Chiara 49/C, Klooster van Santa Chiara, 1313-1340 met restauraties na de luchtaanval van 1943 (foto: http://ttnotes.com/complesso-monumentale-di-santa-chiara.html#gal_post_35692_complesso-monumentale-di-santa-chiara-naples.jpg, geraadpleegd 15 juni 2020).

dominicaans, of benedictijns, geven deze groepen een specifiek karakter. Kloosters zijn, zoals architectuurhistoricus Helen Hills opmerkte, onzichtbare heilige steden, *cittadelle sacre*, binnen de eigenlijke stedelijke structuur daarbuiten.¹⁰ Dit schijnbaar stedelijk karakter is voelbaar in het gehele kloostergebouw; niet enkel liturgische ruimtes waren van belang binnen de architecturale structuur van het klooster, ook administratieve en gemeenschappelijke vertrekken reflecteren de interne keuken van de nonnen. Architectuur van clausuur verzekert naast een letterlijke ook een figuurlijke isolatie: een scheiding van 'zij' en 'wij'. Hemels versus aards.

FILARETE'S IDEEAAL: EEN IMAGINAIR NONNEN-KLOOSTER VOOR EEN SFORZA-LEIDER

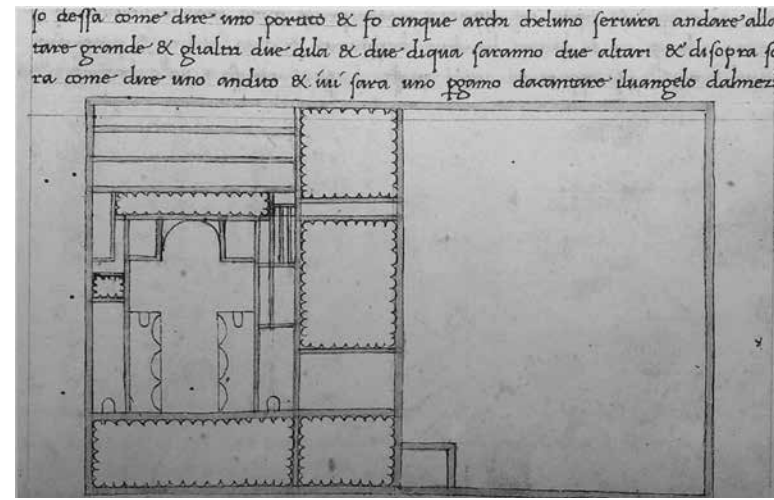
De duale aard van het nonnenklooster inspireerde architecten en architectuurtheoretici tot het uitdenken van een ideale omgeving voor de non. Enerzijds was het klooster een afgesloten plek die de devotieactiviteiten van de kloosterlingen moest bevorderen, maar tevens moest het een bewoonbare ruimte zijn. Een boeiend voorbeeld is het werk van de architect en traktaatschrijver Antonio di Pietro Averlino (1400-1469), beter bekend als Filarete. In zijn *Trattato di Architettura* beschrijft hij een utopische stad. Hij doopt deze stad *Sforzinda* ter ere van zijn machtige beschermheer hertog Francesco Sforza, de grondlegger van de Milanese Sforza-dynastie.¹¹ In zijn traktaat biedt Filarete een plattegrond van een nonnenklooster aan dat universeel, en dus voor alle christelijke ordes, zou kunnen worden gebruikt (afb. 4). Het plan toont een geometrische en rationale indeling van de kloosterruimtes. Filarete, die zich liet inspireren door Leon Battista Alberti's *De Re Aedificatoria* (1443-1452) en Plato's *Politeia* (ca. 380 v.Chr.), reikt naast zijn plan eveneens gedetailleerde instructies aan voor een gebouw in clausuur.¹²

Afb. 3. Napels, Via Santa Chiara 49/C, Driedimensionale weergave van het klooster van Santa Chiara, 1313-1340 met restauraties na de luchtaanval van 1943 (foto: <https://www-live.traveldk.com/destinations/europe/italy/naples/sights/santa-chiara/illustration/>, geraadpleegd 15 juni 2020).

Hij vermeldt specifiek de constructie van het nonnenkoor. Filarete spreekt ook over het klooster als een metafoor voor bepaalde manieren van leven en specifiek gedrag. Hij heeft het in zijn *Trattato* over kloosterarchitectuur die waarden en normen reflecteert; Filarete verwacht noties van eerlijkheid en geborgenheid van het klooster, of vindt althans dat het gebouw daartoe moet bewegen. Hij gebruikt woorden als 'handig', 'mooi' en 'fatsoenlijk' in zijn beschrijving van het kloostergebouw, waarden die een monastieke gemeenschap wonend in zijn utopisch klooster zou moeten reflecteren.¹³

Een mogelijke visualisatie van zo een utopisch klooster kunnen we terugvinden in een gravure van 1717 met een voorstelling van het dominicaanse klooster van San Giuliano in Florence (afb. 5). De gravure toont een doorsnede van het klooster vanuit het oogpunt van de *orto piccolo* (kleine tuin) met allerhande individuele scènes die bijdragen aan ons beeld van een dag in het slotklooster. De refter is zichtbaar via de zuilengalerij links, nonnen converseren op de binnenkoer, terwijl een kloosterling rechts uit de kleine tuin oogst. Rechts onder werken twee nonnen aan het wasgoed, terwijl de abdis helemaal rechts zittend een document leest. Op de eerste verdieping zien we het devotie karakter van de monastieke missie gevisualiseerd; uiterst rechts bidt een non die in extase lijkt te zijn voor een kruisbeeld, en uiterst links lijkt een kloosterling een wereldse vrouw, mogelijk een postulante, een drankje aan te bieden. In de vroege achttiende eeuw had San Giuliano nog steeds een strikte clausuur met tralies aan de binnenkant van de structuur en zonder vensters naar de buitenwereld. De

Afb. 4. Filarete, *Plattegrond van een klooster*, 1460-1464, uit *Trattato di Architettura* (foto: Giancarla Periti, *In the Courts of Religious Ladies: Art, Vision, and Pleasure in Italian Renaissance Convents*. New Haven: Yale University Press, 2016, 13).

rationele constructie van het gebouw, met haar simpele lineaire model, doet ons denken aan het utopisch model van Filarete. Of er in dit klooster eerlijkheid en geborgenheid te vinden is, is niet meteen duidelijk.

TRENTE EN BORROMEO: ARCHITECTEN VAN EEN SPARTAANS KLOOSTER NA 1563

In 1563 hernieuwde het Concilie van Trente tijdens een van haar laatste sessies het decreet van 1298. De Tridentijnse hervormingen legden nog striktere normen op inzake de bouwstructuur van nonnenkloosters. Na het Concilie keurden de kerkelijke autoriteiten een aantal specifiek geformuleerde normen goed aangaande de vorm en functie van nonnenkloosters. Een van de voortrekkers van deze draconische normen was Carlo Borromeo (1538-1584), de aartsbisschop van Milaan. In 1599 publiceerde Borromeo de *Instructiones Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae*, een samenvatting van kerkelijke besluiten over het voortaan spartaans ontwerp van de inrichting van kerken en kloosters.¹⁴ De aartsbisschop doelde aanvankelijk op een Milanees publiek voor zijn publicatie, maar de ambitie bestond erin het boek en zijn regels verder te verspreiden naar een groter gebied. Borromeo's *Instructiones* zouden uiteindelijk negentien keer herdrukt worden (tot 1952) en een nootro invloed uitoefenen op de constructie van kerkelijke gebouwen. Het boek bleek populair omdat het ook

vooral een verborgen agenda met zich meedroeg: het vormde een soort handleiding met checklist, gebruikt bij de visitaties van bisschoppen aan nieuwe en al bestaande kerken. Het boek beschreef een uitgebreid programma van constructie, renovatie en hervorming, dat het belang van een esthetisch ideaal bijna negeerde. De visuele cultuur aanwezig binnen talloze kerken en kloosters was voor Borromeo van secundair belang, hij uitte zelfs de voorkeur voor een strikte iconografie van slechts een beperkt aantal heiligen.

Een analyse van een nonnenklooster in de periode die volgt op het Concilie van Trente, geeft een beeld van visitaties, hervorming en aanpassingen. Om de actieve en passieve clausuur, waarbij niemand het klooster mocht verlaten of binnentreden, opnieuw te garanderen kregen kloosters voortaan nog hogere muren, nog meer tralies en werden alle resterende 'gaten naar de buitenwereld' dichtgemaakt.¹⁵ Het Concilie en Borromeo hadden de *Periculosus*-bul van 1298 goed begrepen en maakten er een spartaanse vertaling van. Het feit dat de clausuur weer op de agenda stond tijdens het Concilie duidde uiteraard ook op de nood om bestaand wangedrag en misbruik in te perken. Het idee dat de clausuur uitgedacht door Bonifatius VIII niet waterdicht was dringt zich op, alsook het besef dat vrouwen achter slot en grendel tekenen van 'verzet' vertoonden en dat de misogynie utopische monastieke architectuur voor velen niet ideaal bleek. Craig Monson reikt, samen met een aantal andere auteurs, talloze voorbeelden aan van slotnonnen die probeerden te ontsnappen aan de grenzen van de clausuur. De utopie die zocht naar het collectief bestrijden van de zonden binnen een adequate en isolerende architectuur, faalt niet volledig maar blijkt in veel gevallen eenzijdig.¹⁶ Het abstracte karakter van bouwstructuren in strikte clausuur en de meer menselijke realiteit van deze afzondering stonden soms lijnrecht tegenover elkaar.

VOGELS IN EEN KOEI: HET NONNENKOOR BINNEN MONASTIEKE ARCHITECTUUR

De Tridentijnse hervormingen hadden vooral invloed op drie belangrijke elementen binnen de monastieke architectuur: het poortgebouw, het salon en de kerk. Het is binnen deze drie ruimtes dat de barrière tussen hemels en aards, 'zij' en 'wij', vervaagt. Op deze punten binnen de architectuur werd fysiek en symbolisch contact gemaakt tussen nonnen en de gemeenschap buiten de muren. Toegang tot deze plekken, die een inherent gevaar van contact met de buitenwereld konden impliceren, werd dan ook zwaar gecontroleerd en gelimiteerd. Dit gebeurde vooral na het Concilie van Trente, dat voorschreef

10 Voor het concept van de *cittadelle sacre*, Hills, *Invisible City*, 23. Hills spreekt hier over kloosters als kleine steden op zich binnen de muren. Ze bestaan binnen de grotere structuur van de stad daarbuiten.

11 Antonio di Pietro Averlino (Filarete), *Treatise on Architecture*, vert. John R. Spencer. New Haven: Yale University Press, 1965, 2 vols. Filarete schreef dit werk tussen 1460 en 1464.

12 Leon Battista Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, vert. Joseph Rykwert. Cambridge: Cambridge University Press, 1988; Plato schreef over de ideale staat en de manieren waarop samenlevingen het best werden ingedeeld. Hij dacht na over de juiste politieke structuren en over wie macht kreeg binnen deze structuren. De ideale staat van Plato is een utopie die pas slaagt wanneer iedereen netjes binnen de uitgezette lijnen kleurt. Bij het uitdenken van zijn ideale stad, *Sforzinda*, had Filarete duidelijk Plato in gedachten en las hij zijn werk. Plato, *De Ideale Staat. Politeia*, vert. Gerard Koolschijn. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2012.

13 Periti, *In the Courts of Religious Ladies*, 12; voor de originele tekst: Filarete, *Treatise on Architecture*, Vol. I: x en 78; Voor de suggestie van een verhoogde galerij als nonnenkoor: Liliana Grassi, "L'Iconologia delle chiese monastiche femminili dall'alto medioevo ai secoli XVI-XVII." *Arte Lombarda* 9(1964): 131-50.

14 Carlo Borromeo, *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae*. 1577; Voor een analyse van Borromeo's beslissingen inzake de architectuur van kerkgebouwen: David H. Smart, "Carlo Borromeo's *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae*: Space and renewed ecclesiology after the Council of Trent." *Studia Liturgica* 27(1997): 166-175. Voor een goed uitgewerkt voorbeeld van een klooster, San Paolo in Milaan, zwaar aangetast door de beslissing van het Concilie van Trente: Renée P. Baernstein, *A Convent Tale: A Century of Sisterhood in Spanish Milan*. London: Routledge, 2002, 79-112.

15 Evangelisti, *Nuns*, 48.

Afb. 5. *Prospettiva del Monastero di San Giuliano dalla parte dell'orto piccolo, 1717, uit Miscellanea di Plante (foto: Giancarla Periti, In the Courts of Religious Ladies: Art, Vision, and Pleasure in Italian Renaissance Convents. New Haven: Yale University Press, 2016, 14).*

dat meisjes die door het poortgebouw naar binnen liepen geloften aflegden en daarna nooit meer buiten de muren van het klooster zouden komen. Dit klinkt misschien wreed, maar enkel op die manier kon de in Rome uitgedachte utopie enigszins bewerkstelligd worden: maagdelijke bruiden van Christus verzekerden hele gemeenschappen een plek in de hemel door hun devotionele activiteit.

Nergens is die zwakke schakel binnen de architectuur van het klooster zo voelbaar als binnen het nonnenkoor; op deze plek komt de liturgische ideologie van de non en de kerk samen met de hoopvolle zielen van de kerkgangsters. Filarete beschrijft in het ontwerp van zijn ideale klooster het nonnenkoor als cruciaal binnen de monastieke architectuur. Hij stelt een koor voor in de vorm van een verhoogde galerij die gescheiden wordt van de lekenkerk door een muur met tralies.¹⁷ Filarete baseert zich mogelijk op het laatdertiende-eeuwse nonnenkoor van Santa Maria Donna Regina in Napels (afb. 6).¹⁸ Hij voorziet echter geen complete scheiding van de twee groepen; in zijn ideale klooster zijn de nonnen nog deels zichtbaar voor de aanwezige gelovigen. Filarete rekent op de morele autoriteit en waardigheid van de kloosterling om zich aan de regels te houden, vermoedelijk verwacht hij hetzelfde van de kerkganger achter het traliewerk.

Het Concilie zou Filarete's plan niet volgen en schreef, specifiek voor het nonnenkoor, de rigide clausuur voor. Als gevangen vogels in een vaak weelderig versierde kooi gaven kloosterlingen in het nonnenkoor blijk van hun religieuze missie. Ook werd de monastieke economie van perfectie binnen het koor optimaal uitgebuit; hier werd de eerder besproken goddelijke munteenheid maximaal ingezet. Hier werd geloofd in de ideologie en geijverd naar het hoogste ideaal. En toch, zo vertelt Hills, heeft zelfs de stenen vogelkooi een zwak punt; genesteld in de clausuur met een traliewerk tussen hemels en aards, wordt het koor het aandachtspunt in de gedeelde kerk.¹⁹ De schijnbaar flinterdunne muur die nonnen en leken scheidt is een metafoor voor het precaire evenwicht van de afzondering; 'zij' en 'wij' wor-

den slechts gescheiden door een muur. Een opening uitgekapt in het midden van de gedeelde altaarmuur, zoals we kunnen zien in de kerk van het eerder gemelde klooster van Santa Chiara in Napels, zorgt ervoor dat zowel de non als de leek de elevatie van de geconsacreerde hostie kunnen aanschouwen. Maar de tralies die we hier zien en de vaak nadrukkelijke omkadering van het nonnenkoor, benadrukt ook de scheiding tussen hemels en aards. Hier, zo lijkt het, wordt de utopische architectuur van het monastieke leven op zijn meest weelderige manier uitgespeeld. De ironie bestaat erin dat het net de eenvoud, nederigheid en puurheid moet symboliseren van wat achter de muur plaatsvindt.

Kan het nonnenklooster utopisch worden genoemd? Bonifatius VIII, Filarete en Borromeo bouwden inderdaad aan een onbereikbaar ideaal. Een ideaal dat bijdroeg tot het sceptisch bekijken van vrouwen, een ideaal dat bijdroeg tot een soms wreed vrouwelijk lot. Is het nonnenklooster dystopisch? Is het een plek waar de regels van de orde binnen het architecturale kader waarin het bestaat zorgt voor een onleefbare situatie? Neen, maar schandaal en wangedrag waren schering en inslag. Dit wil echter niet zeggen dat de volledige constructie van het nonnenklooster faliekant faalde in haar opzet. Misschien is een nonnenklooster eerder een gemedieerde utopie, een heterotopie, waarin 'de ander' centraal staat, een ruimte binnen een systeem dat een geïsoleerde component is van een gemeenschap, die opereert buiten een dominant model.²⁰

Julie Beckers (1985) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Oxford en behaalde in 2017 haar doctoraat aan de Katholieke Universiteit (KU) Leuven. Haar onderzoek bestudeerde de visuele cultuur van arme-kloosters in Centraal- en Zuid-Italië in de periode 1350-1525. Julie is postdoctoraal research fellow aan Illuminare (Studiecentrum voor Middeleeuwse Kunst) binnen de KU Leuven.

¹⁶ Craig A. Monson, *Nuns Behaving Badly: Tales of Music, Magic, Art and Arson in the Convents of Italy*. Chicago: The University of Chicago Press, 2010; Craig A. Monson, *Divas in the Convent: Nuns, Music, and Defiance in Seventeenth Century Italy*. Chicago: The University of Chicago Press, 2012.

¹⁷ Periti, *In the Courts of Religious Ladies*, 12; Grassi, *L'Iconologia*, 138.

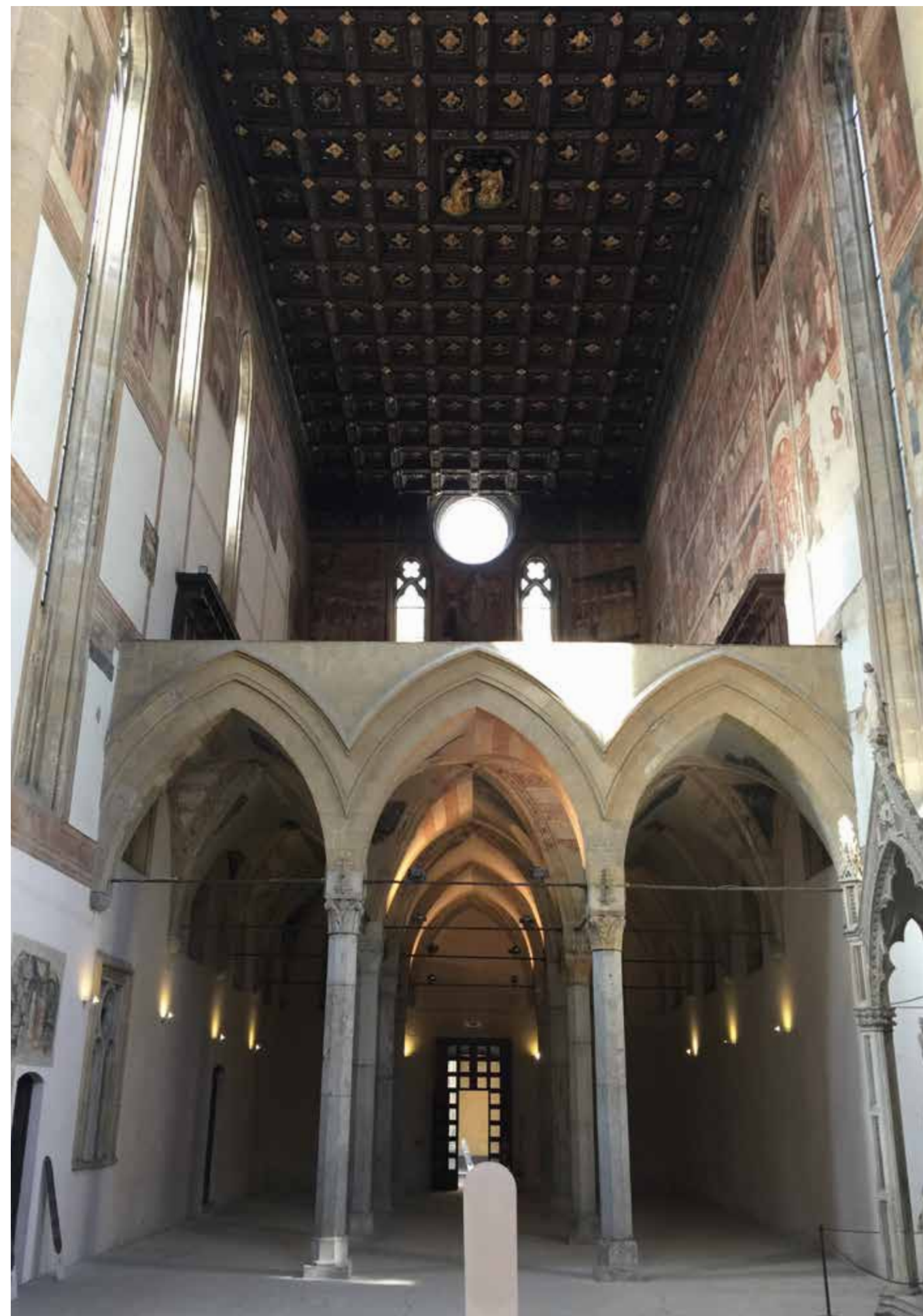
¹⁸ Caroline A. Bruzelius, "The archi-

tectural context of Santa Maria Donna Regina." In: Cordelia Warr en Janis Elliott, red. *The Church of Santa Maria Donna Regina: Art, Iconography and Patronage in Fourteenth-Century Naples*. Aldershot: Ashgate, 2004, 79-92.

¹⁹ Hills, *Invisible City*, 180-181.

²⁰ Voor het vocabularium van de utopische stad, de dystopie, en heterotopie: Michael J. Ostwald, "Foreword: Space, Ideology and the City." In: Tessa Morrison,

red. *Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy*. Farnham: Ashgate Publishing, 2015, xiii-xiv.

Afb. 6. Napels, Largo Donnaregina 1, *Klooster van Santa Maria Donna Regina*, ca. 1298, uitzicht vanaf de apsis naar de ingang met bovenaan het nonnenkoor (foto: auteur).